

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6960>

Дата подачі статті: 30 травня 2021 р.

Дата прийняття до друку: 10 червня 2021 р.

ЛІТЕРАТУРНІ ВИМІРИ ТРАВМИ У КОНТЕКСТІ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ

Оксана Пухонська

Національний університет “Острозька академія”, Острог, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0543-4847>

e-mail: oksana.pukhonska@oa.edu.ua

Анотація: Стаття пропонує до розгляду літературознавчу інтерпретацію сучасної російсько-української війни, відображеної в авторських текстах останніх років. З огляду на те, що вона триває, відповідно змінюється і досвід цієї війни її учасниками, спостерігачами, і трактування цього досвіду. Найгостріші проблеми глобального, власне українського та індивідуального вимірів події знайшли і продовжують знаходити свої відображення у численних творах мистецтва, що свідчить про активний процес культурної рефлексії травматичного досвіду. Основна дослідницька увага у статті звернена на особливості еволюції літературної рецепції актуальної історичної події, її розуміння крізь призму пам'яті минулого, культури, суспільно-політичних реалій. Особливо важливим є акцент на травматичному досвіді як персонажів аналізованих текстів, так і українського суспільства загалом. Автор статті намагається простежити, як змінюється відображення війни в мистецтві, зокрема у літературі. Спочатку вона представлена як наслідок конфлікту посттоталітарних пам'ятей в українській культурі, згодом як суспільна національна травма і, зрештою, як травма особиста на рівні окремої долі, окремого досвіду. Саме на останньому варіанті зосереджено основну дослідницьку увагу у цій студії.

Ключові слова: війна, література, травматичний досвід, посттоталітарна пам'ять, Донбас

Submitted on May 30, 2021

Accepted on June 10, 2021

LITERARY DIMENSIONS OF TRAUMA IN THE CONTEXT OF WAR IN DONBAS

Oksana Pukhonska

National University of Ostroh Academy, Ostroh, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0543-4847>

e-mail: oksana.pukhonska@oa.edu.ua

Abstract: The present article proposes a literary interpretation of the contemporary Russian-Ukrainian war in Donbas, depicted in a variety of texts published in recent years. As this war continues, the traumatic experiences of participants and observers, as well as the interpretation of these experiences, are also changing. The most acute problems of the global, Ukrainian and individual dimensions of the event have found their reflection in numerous works of art. This process is a continuous one and it testifies to the active efforts at a cultural reflection on the traumatic experience. The main attention in this article is paid to the peculiarities of the evolution of the literary reception of a current historical event, its understanding through the prism of the memory of the past, culture, and socio-political realities. The study concentrates on two very special texts: a novel written by the soldier who was a participant of the war in Donbas and memoirs of the prisoner of one of the concentration camps in Donetsk. The emphasis on the traumatic experience of both authors in the analyzed texts and the Ukrainian society in general is particularly important. The author of the article tries to establish how the reflection of war in art, and more specifically, in literature, changes over time. It is initially presented as a consequence of the conflict of post-totalitarian memories in Ukrainian culture, later as a social national trauma, and finally as a personal trauma at the level of a separate destiny and a separate experience. This study focuses on the latter option.

Keywords: war, literature, traumatic experience, post-totalitarian memory, Donbas

Війна на Донбасі останнім часом стала не лише черговою гарячою точкою пострадянського простору та приводом до переосмислення геокультурних та історичних стосунків із Росією. Попри різноманітні спроби знайти і проговорити причини, наслідки, актуалії, вона привнесла в суспільний дискурс кілька важливих моментів, які помилково упродовж майже трьох десятиліть незалежності України були *не на часі*. Передусім ідеться про активні спроби тоталітарної радянської держави змінити ментальний харак-

тер Донбасу. Знищення українськості як ідентичнісної цілісності внаслідок перших років більшовизації, Голодомору, індустріалізації регіону, заселення його росіянами, кримінальними елементами тощо призвели не стільки до формування іншої геополітичної України, як насамперед змодифікували місцеву ментальність, виселекціонувавши тип *homo sovieticus* із притаманними йому ознаками ірраціональної адорації та відданості культові СРСР. Катастрофічними для радянської людини того простору (“червоної смуги”) [Шпорлюк 2013, 90], за Романом Шпорлюком), як і радянської людини загалом, стали дві історичні обставини: розпад тоталітарної держави та перманентне підживлювання ностальгії за нею з боку Росії, що свого часу проголосила себе спадкоємицею радянського світу.

Не зауважена вчасно така ментальна поразка Донбасу сформувала свого роду історичну резервацію, в якій спостерігаємо ефект палімпсесту: самоусвідомлення *совків* практично не змінюють ані сучасні інформаційні технології, ані розвиток урбаністичної інфраструктури та промисловості в регіоні. Що більше, саме за допомогою цих інструментів підтримується алогічне бажання повернення держави обмежень, заборон і репресій. Спостереження цього феномена влучно висловлюють Кеннет Міноґ та Берил Уільямс у праці *Етнічні конфлікти в Радянському Союзі: помста патрикуляризму (Ethnic Conflict in the Soviet Union: the Revenge of particularism, 1992)*. На думку вчених, саме сучасні технологічні досягнення є фундаментом, на якому формуються уявлення про соціалістичну перебудову [Minogue, Williams 1992, 237]. Парадоксальним явищем в усій цій ситуації є перманентна віра в радянську утопію. Стабільність ностальгії за минулим упродовж останніх десятиліть підтримувалася, по-перше, культивуванням до практично священних цінностей так званої Великої вітчизняної війни, суть якої практично не зрозуміла молодому поколінню; по-друге, методом формування нових міфів на підставі міфів радянських, які ще більше поглиблювали ментальну прірву між Сходом та іншими частинами України. У другому випадку йдеться про підживлювання спротиву до всього українського, яке у мешканців Донбасу безпідставно асоціюється з агресивним націоналізмом.

В семирічній історії війни на Донбасі спостерігаємо зовнішній, сутнісний і культурний її прояви у мистецьких текстах різного характеру. У першому випадку маємо справу із офіційними інформаційними репортажами з фронту, статистикою захоплених територій, вбитих і поранених тощо. Сутнісний прояв вербалізації війни – це насамперед спогади і свідчення її жертв та очевидців, утілені в сюжетах документальних фільмів, опублікованих окремими книгами. Культурна вербалізація – це ті тексти літератури,

кіно, фотомистецтва та ін., які пропонують нам художню рефлексію травми війни з різних поглядів: авторів-учасників бойових дій, мешканців-мігрантів із окупованих територій, близьких чи рідних загиблих воїнів тощо. Всі ці тексти у своїй сукупності за останні сім років війни сформували потужний дискурс, який, по-перше, фіксує травматичну пам'ять самої події, по-друге, дає можливість всьому українському суспільству знати всі її нюанси і розуміти власну причетність до цього етапу історії, на якому перебуваємо. Сформований дискурс засвідчує наявність двох етапів культурної рецепції війни, що найбільш виразно проявляється у літературі.

Етап колективного виміру:

- Спроба опанувати емоційно-культурний шок (пошуки причин вибуху війни, шукання ментальних розбіжностей і подібностей, що відображають хоча б такі тексти, як *Ловайськ* Євгена Положія, *Оголений нерв* Світлани Талан).
- Ревізія історичного досвіду травми (війна як спроба звести порахунки з радянським минулим. *Чорне сонце* Василя Шкляра, *Вірші з війни* Бориса Гуменюка).

Етап індивідуального виміру війни:

- Пізнання травми (*Життя П. С.* Валерії Бурлакової, *За спиною* Гаськи Шиян).
- Спроба самоосмислення у травматичних обставинах (*Сліди на дорозі* Валерія Ананьєва та *Світлий шлях: історія одного концтабору* Станіслава Асєєва).

У цій студії пропоную звернути увагу на проблему індивідуального самоосмислення особистості в умовах війни, докладно відображену у зазначених творах В. Ананьєва та С. Асєєва. Річ у тім, що практично з кожним новим твором про актуальні події на Сході України автори все більше уваги приділяють спробі зрозуміти не так помилку історії чи проблеми держави, соціуму, як трагедію людини на війні: людини-солдата, людини цивільної, людини-інтелектуала тощо. Саме такі особливі особистісні акценти значно ширше розкривають травму усього українського суспільства на цьому етапі його тривання.

Роман В. Ананьєва, як і більшість текстів, що порушують тему сучасної російсько-української війни останніх 2-3 років, засвідчує очевидний факт виходу української літератури поза межі традиційних функцій і завдань. Вона розриває рамки естетичної рецепції дійсності, фіксуючи її найгостріші події і осмислюючи їх як досвід та причину радикальних індивідуальних та суспільних змін. Автори творів про війну в більшості випадків намагаються прописати власний досвід, пережитий на різних рівнях емоційних та фізичних відчуттів у процесі саме цієї війни: це тексти воїнів-фронт-

виків, волонтерів, в'язнів окупаційного режиму так званих республік ДНР і ЛНР. Утілення життєвих сюжетів у художньому тексті дає авторам певну психологічну сатисфакцію. З одного боку, художній текст має безкомпромісне право на домисел, вимисел, метафоризацію незручного особистого досвіду чи заховування його за образом персонажа чи фактом сюжетної події. Літературний герой, звісно, може мати прототип у реальних, впізнаних особах, утім така асоціація, як правило, захищена саме авторським правом заперечити будь-які збіги із реальними подіями чи людьми (хоча, варто завважити, що в літературі про війну таких приміток практично немає). Відповідно, ті моменти, які можуть викликати в автора відчуття сорому, вагання, душевного болю цілком мають перспективу бути потрактовані як альтернативна (художня) реальність. З другого боку, художній текст – це можливість виговорити травматичний досвід, маючи перед собою конкретно не ідентифікованого адресата – читача, не переймаючись його безпосередньою присутністю, що часто відчуває травмований індивід у процесі розмов зі знайомою чи рідною особою або психоаналітиком, сприймаючи їх як чужих у сфері власного травматичного воєнного досвіду.

Сліди на дорозі – це особиста історія травми – *life writing* [Erl 2008], як визначає таку літературу Астрід Ерл. Ця історія по-своєму оригінальна й необхідна сучасному читачеві, незалежно від того, який стосунок він сам має до війни. Ще один аспект, котрий засвідчує важливість такої літератури, полягає в тому, що їй досить добре вдалось відшукати мову війни, якою можна передати її внутрішні, часом незрозумілі, хоча й відчутні виміри. Успіх цього проекту в романі В. Ананьєва забезпечено також мультимедійними можливостями, які приходять на допомогу там, де не всі слова можуть дати раду. Окрім традиційного тексту, перед читачем *Слідів на дорозі* постають допоміжні візуалізаційні тексти, втілені у вигляді QR-кодів. Така стратегія формування літературного твору відповідає Гайсеновій теорії “міметичного наближення” [Huysse 2000, 79], в якій побіжним ресурсом репрезентації пережитої людиною травми є фото- й відеоматеріали, які свідчать про війну значно більше, аніж можна сказати про неї, дошукуючись властивих слів. Візуальною, зрештою, є і назва роману. Сліди на дорозі – те, що насамперед можна побачити. Бажаючи не лише побачити, а й зрозуміти має наважитися піти по них. Сліди на дорозі засвідчують факт чиеїс присутності у певному місці до нас. Відтак зміст і значення цього місця залежать від здатності надати слідам сенсу, зафіксувати їх як артефакт пам'яті, що, зрештою, і робить В. Ананьєв у своєму романі.

Герой-оповідач переживає і стан шоку, і емоційну кризу, і депресивні стани. Роман як репрезентація досвіду пост-фактум є спробою авторського самоаналізу цих станів. Бессель ван дер Колк процес наративізації травматичного досвіду війни вважає поверненням до стану живих [Колк ван дер 2019]. Психоаналітична робота із колишніми фронтовиками наводить ученого на висновок, що травма пережитого доволі потужна, адже тримає індивіда у силовому полі притягання часу, коли все відбулося, час від часу наражаючи його на потребу спогадового повернення. Тобто, коли спогади про пережите – це водночас і чергове наражання на біль, і можливість повернутися в середовище, де життя, по суті, зупинилося. Проговорюючи свою травму, герой роману В. Ананьєва намагається шукати шляхи вербалізації, але це не завжди вдається. Між собою солдати про це не говорять, людина ж зовні, навіть якщо це хтось із найближчих, не зовсім доречний адресат, оскільки мова досвіду війни часто незрозуміла для тих, хто її не пережив.

Війна – це простір, у якому індивід завжди ходить поруч зі смертю, що, безумовно, є ситуацією травматичною. Наратор *Слідів на дорозі* намагається вгамувати в собі ці відчуття, заявляючи про відсутність страху смерті і тут же сумніваючись у самому собі. Спостерігаючи власну байдужість до вбивства ворога і до смерті побратима, він відчуває сильне прагнення убити того, хто здає їхні позиції ворогу. Бажання здаватися внутрішньо сильнішим самому собі в умовах травматичної дійсності – це одна зі спроб самозаспокоєння, і герой часто вдається до цього прийому. Свою відмову повернутися до мирного життя він спочатку мотивує прагненням, “щоб ніхто з моїх близьких не побачив і не відчув те, що довелось пережити мені” [Ананьєв 2018, 335], і в цю ж мить лякається власної правди як вияву слабкості, запевняючи, що насправді війна приносить йому задоволення. Певною мірою така поведінка пояснює психологічну потребу приховування болючого досвіду, коли, за Ярославом Поліщук, “розуміння пережитої травми потребує залучення механізму витіснення” [Поліщук 2016, 101], аби вгамувати відчуття страху смерті і сорому за життя [Volkan, online].

Сліди на дорозі – роман не про війну, якщо сприймати його з позиції наратора. Герой набуває певності себе і визначає для себе важливі цінності (любов, свобода, гідність), що утверджують його у цьому світі, в родині, в колі близьких людей. Такий шлях не простий, адже все, через що довелося пройти – випробування приниженням, зрадами, смертю побратимів і загалом тих, кому вперше у житті довірився й повірив – досить велика ціна. Водночас це справжній роман про війну, яка заражає простір, час, і людей на сотні кілометрів поза цим простором. Автор показує, наскільки ця війна

є відповіддю часу на ті виклики, із якими не вдалося впоратися Україні й усій посткомуністичній Європі. В інтерпретації Ананьєва ця війна має найбільш особистий вимір героя роману. У ній він дорослішає, стає сильнішим, набуває досвіду життя і болю. Він не сприймає її як загрозу. Навпаки, тривале перебування на межі вчить хлопця цінувати кожен день, прожитий у світі, якому насправді не важливо, що відбувається на цьому вузькому, з погляду історії, відтинку хронології. Однак цей досвід не придатний для світу поза фронтом, бо він занадто складний для того, аби про нього говорити, а ще більше – аби слухати. Герой зживається із війною, яка, напевно, найбільш справжня у його житті, якого не мав змоги спізнати сповна. Тому, коли автора демобілізували, свого героя він вирішує залишити на останньому для нього полі бою. Таким чином В. Ананьєв укотре підтверджує те, що людина з війни не повертається, навіть якщо залишається живою.

Ще один важливий у контексті заявленої проблематики текст – *Світлий Шлях: історія одного концтабору* Станіслава Асєєва. Це структурована, переламана крізь призму свідомісного осмислення психологічна мапа концтабірної реальності ДНР, крізь яку проходить сам наратор упродовж майже двох з половиною років. У певному сенсі цей текст є спробою самоаналізу й аналізу концтабірного синдрому, який описаний у численних дослідженнях психологів, психоаналітиків, культурологів і філософів. Те, що такий синдром наратор тексту спостерігає у себе сам, не має жодних сумнівів. Особливо гостро це проявляється у світі поза війною, де навколишній простір і оточення, здавалось би, позбавлені будь-яких ознак насильства, страху, обмежень. Вже після звільнення, в Києві, у вагоні метро герой фіксує поглядом спокійні обличчя пасажирів, зайнятих своїми буденними проблемами. Накидаючи простір, в якому перебуває, матрицю пережитого, він в якийсь момент розуміє, що “про наш досвід ніхто не знає, ба більше – він марний, адже люди не хочуть жити тортурами і підвалами – їм потрібно вдягати малюків. Мені раптом здалося, що всі ці роки криків і стогонів витягнулися в одну глумливу посмішку, на яку перетворився цей вагон” [Асєєв 2020, 172]. Відчуття кривди поглиблює відчуття самотності й чужості світу без війни, де кожний зустрічний – *чужий* у своєму іншому досвіді життя без травми. Зрештою, це поглиблює також відчуття концтабірного синдрому (*KZ-syndrome*), до визначення і характеристики якого дійшли вчені Медичної академії в Кракові¹, досліджуючи психічну й ментальну поведінку в'язнів

¹ Дослідження проводилися в другій половині ХХ століття у Психіатричній клініці Медичної академії в Кракові. Першопрохідцем у цій царині був проф. А. Кемпінські.

нацистських таборів. Засадничою ознакою цього синдрому у колишніх в'язнів є значно переоцінена система вартостей. На їх поведінку суттєво впливають спогади з місця ізоляції, не даючи можливості повноцінно адаптуватися у вільному просторі. Зрештою, наратор спогадів С. Асеєва це суттєво підтверджує, особливо коли зауважує:

Аж ось за два місяці мене оточує архітектура Праги і Страсбурга... Я на волі, виступаю з промовою про права людини, повертаюся в номер з гарячою ванною у готель в історичній частині міста, де з вікна видно шпиль шикарного собору. Тут тепло і затишно, але я думаю про хлопця, якого навіть не знав. І дякувати Богові, що я не бачив принаймні того, як болісно він помирав у першій камері "Ізоляції", бо я тоді сидів у четвертій [Асеєв 2020, 180].

Пережите минуле не відпускає наратора, де б він не був. Табір не покидає його навіть на волі, перекресливши фактично все, що було до нього, і диктуючи, як сприймати світ опісля.

Юстина Пшешло зауважує, що концтабірна травма дуже часто змінює індивіда [Przeszło 2020, 196]. Він стає підозрілим до оточення, його переслідує синдром зайвості й не покидає відчуття несправжності цього світу на тлі пережитих жахів концтабору. Дуже часто травмований індивід починає шукати бодай щось, що наближає його до світу пережитих страждань. Така мазохістична поведінка водночас дає можливість не втратити зв'язку з реальністю, яка постає у візії травмованого. У творі С. Асеєва це досить добре проілюстровано на прикладі, коли у вже згаданому вагоні метро часткове заспокоєння до нього приходить із появою незнайомця у військовій формі: "Коли я побачив його, геть незнайомого молодого хлопця в камуфляжі, весь вагон став немов чорно-білий, а кольоровим у ньому лишився тільки той хлопчина. Він став єдиним зв'язком між мною й чужим поки що містом – лише тому, що носив камуфляж" [Асеєв 2020, 176]. Те, що, здавалось би, має лякати, навпаки заспокоює героя як підтвердження, що той паралельний світ, в силовому полі тяжіння якого він досі перебуває, не вигадка його хворої фантазії, а реальність, яка, насправді, зовсім близько.

На перший план оповіді виходить образ особистості, зламаного концтабором і паралізованого його синдромом, механізми лікування якого суспільство шукає вже понад півстоліття. На підставі численних психологічних, психоаналітичних та культурних досліджень КЗ-синдрому Станіслав Лещинські доходить висновку, що "у більшості колишніх в'язнів концтаборів відбулися психологічні зміни, які ускладнили нормальний контакт із навколишнім середовищем: вони стали підозрілими, нездатними до глибших стосунків,

надмір емоційними з родиною та друзями, відчуваючи нерозуміння оточення” [Leszczyński 1996, 296–297]. Асеев акцентує увагу на таких відчуттях перманентно після звільнення. Наратор ловить себе на тому, що навколишня дійсність регулярно провокує в нього асоціації з найдрібнішими деталями з табору, де б він не був: чи то у Києві, чи в Страсбурзі, чи у Празі. Його перманентно переслідує криза ідентичності, за якою травмованому чоловікові складно дійти до остаточного розуміння того, хто він тут і зараз: “Красиво вбраний хлопець десь у Празі, який споглядає приємний захід сонця над черепичними дахами, тож може дозволити собі поміркувати про гуманізм? Чи загнаний у клітку донецький звірок, що намотував кілометри від ґрат до дверей і назад, думаючи про повільну й болісну помсту?” [Асеев 2020, 172]. Присутність у свідомості травми від пережитого отрує індивіда, незалежно від того, де він перебуває і хто (що) його оточує.

Причиною такої кризи самоідентифікації, що й означає наявність КЗ-синдрому, є саме ті механізми вбивства в людині людини, які застосовувалися в концтаборах різного періоду і різних систем. Найбрутальнішим виявом жорстокості є, безперечно, фізичні тортури в’язнів. Те, що це не стільки боляче, як принизливо, засвідчує украй часте акцентування авторської уваги. Побиття, прив’язування електричних проводів до різних частин тіла (найчастіше до геніталій), відсутність їжі [Асеев 2020, 30-50], 30-50 грамів хліба на добу [Асеев 2020, 33], сміттевий мішок на голові під час кожного приходу в камеру наглядача, – це лише дещо із того, що доводилося терпіти в’язням “Ізоляції” за так звані статті звинувачення у “державній зраді”, “тероризмі”, “екстремізмі” лише за те, що хтось міг у соціальних мережах написати назву невизнаної республіки у лапках. Асеев зазначає, що “нездатність психіки впоратися з ситуацією примушує її прийняти цю ситуацію через раціоналізацію: це так жахливо, аж доводиться визнати, що це нормально, аби самому не збожеволіти” [Асеев 2020, 66].

Значно глибшими рефлексіями позначені випадки тортур моральних, абсурдність яких часом виходила поза будь-які межі. До прикладу, коли в сусідній камері катували в’язня, аби заглушити його крики, інших змушували співати радянські пісні часів Другої світової війни. Як розмірковує наратор, “важко сказати, хто тоді почував більший жах і приниження: ми, що під чийсь крики співали про те, як «дадім отпор мучителям людей», чи та людина з проводами на пальцях, яка й так не розуміла того, що відбувається, та ще й чула чийсь спів, щойно її починали катувати” [Асеев 2020, 70]. До психологічних засобів впливу на жертву відносимо і факти словесного

приниження, і невідомість перспектив, яка, напевно, найбільше пригнічує, і шантаж розправи із рідними, які на волі.

Практично все, що оточувало в'язня в ізоляції, було скероване на те, щоби, як зазначає герой *Світлого Шляху*..., не почувати “більше зв'язку з тією фікцією, якою видавалися оці шість літер – «людина»” [Асєєв 2020, 65]. У контексті такої квазі-дійсності цілком логічним видається те, що смерть перестає мислитися як загроза. Страх перед болем для в'язня донецького концтабору більший, аніж страх смерті. Навпаки, вона бачиться для деяких в'язнів як цінність – єдина можливість вибору в умовах, де індивід позбавлений усього, навіть себе самого. І ось усвідомлення наявності цього одного вибору для героя книги є залишком свободи, якої не в змозі відібрати ніхто. Як не парадоксально, але розуміння цінності смерті було тим, що давало в'язневі стимул до життя.

Книга С. Асєєва в умовах, коли Україна перебуває у стані гібридної реальності, має ефект крижаного душу, який повертає в наші суспільно-культурні дискурси проблему війни не лише на рівні фронтових битв, смертей, безрезультатних політичних переговорів. Вона повертає цю проблему на рівні людини глибоко травмованої, яку високорозвинена сучасність відкинула в тоталітарну історію, почасти через її ж прорахунки у процесі ігнорування загрози радянського минулого. Герой цього тексту це не лише Станіслав Асєєв. Це кожен із тих, хто по той бік фронту, бо “Ізоляція” – це лише фізичний простір несвободи у такому ж просторі ментальному. Важливо й те, що автор дає нам до розуміння, що ця травма не виняткова і не індивідуальна, це травма всього українського суспільства, яке свого часу не зуміло зробити належних висновків із минулого, де концтабір був таким же невід'ємним елементом дійсності, яким він є сьогодні на окупованій території Донбасу.

Війна на Сході України за останні шість років має уже свої окремі історії-атрибути, що також виходять далеко поза межі регіону, а сам факт їхньої наявності руйнує всі усталені досі правила воєнної стратегії. Тут і розстріл маршрутного автобуса під Волновахою, й Іловайський котел, і Дебальцевська трагедія, і збитий малазійський пасажирський літак, і Донецький аеропорт... Вочевидь до остаточної крапки у цій історії ще далеко. Війна все більше набуває статусу гібридності, ступаючи на один із найбільш складних шляхів – замороження конфлікту, вирішення якого, як показують приклади Придністров'я, Нагірного Карабаху, може значно розтягнутися в часі. Позитивним у цьому контексті можемо вважати блискавичну і багатогранну реакцію української культури, а саме літературних текстів. Вони, звісно,

не пропонують вирішення проблеми війни, але активно втілюють процеси раціонального прочитання минулого (далекого й близького), переосмислення національного травматичного досвіду, фіксації живої історії війни через індивідуальні переживання травми, про яку, напевно, не вдасться розказати історії «правильної» тим, хто прийде після нас.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ананьєв Валерій. 2018. *Сліди на дорозі*. Київ: Слід.
- Асєєв Станіслав. 2020. *Світлий Шлях: історія одного концтабору*. Львів: ВСЛ.
- Колк ван дер Бессель. 2019. *Тело помнит все. Какую роль психологическая травма играет в жизни человека и какие техники помогают ее преодолеть*. Перев. Чорный И. Москва: Эксмо.
- Поліщук Ярослав. 2016. *Реактивність літератури*. Київ: Академвидав.
- Шпорлюк Роман. 2013. *Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща*. Пер. з англ. Касьянова Г., Климчука М., Рябчука М., Стріхи Я., Матіяш Д. та Чушаак Х. Київ: Дух і Літера.
- Erl A. 2008. *Literature, film, and the mediality of cultural memory*. In: *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*. Eds Erl A., Nünning A. Berlin–NewYork: De Gruyter: 389–398.
- Huyssen Andreas. 2000. *Of mice and mimesis: Reading Spiegelman with Adorno*. “New German Critique” no 81: 65–82.
- Leszczyński Stanisław. 1996. *Syndrom poobozowy (KZ syndrome)*. “Łódzkie Studia Teologiczne” nr 5: 295–300.
- Minogue K. and Williams B. 1992. *Ethnic Conflict in the Soviet Union: the Revenge of particularism*. In: *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*. Ed. Motyl A.J. New York: Columbia Univ. Press: 225–242.
- Przeszło Justyna. 2020. *Próby przezwyciężenia traumy poobozowej w dwóch biograficznych powieściach Jerzego Janusza Fafary*. “Fraza” nr 3–4(109–110): 194–210.
- Volcan Vamik. *The Next Chapter: Consequences of Societal Trauma*. (online) https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewiT5djnq9bxAhXQxIsKHb1GDnkQFjAAegQIAxAD&url=https%3A%2F%2Fwww.researchgate.net%2Fpublication%2F323770436_THE_NEXT_CHAPTER_CONSEQUENCES_OF_SOCIAL_TRAUMA&usg=AOvVaw0avANK2h5pxGSxXdBOPA2S (доступ 15.03.2018).

REFERENCES

- Anan'ev Valerij. 2018. *Slidi na dorozh* [Footprints on the Road]. Kyiv, Slid. (In Ukrainian)
- Asëev Stanislav. 2020. *Svitlij Šláh: istoriâ odnogo konctaboru* [The Light Way: The Story of one Concentration Camp]. Lviv, VSL. (In Ukrainian)
- Erl A. 2008. *Literature, film, and the mediality of cultural memory*. In: *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*. Eds Erl A., Nünning A. Berlin, NewYork, De Gruyter, pp. 389–398. (In English)
- Huyssen Andreas. 2000. *Of mice and mimesis: Reading Spiegelman with Adorno*. “New German Critique” no 81, pp. 65–82. (In English)

- Kolk van der Bessel'. 2019. *Telo pomnit vse. Kakuû rol' psihologičeskaâ travma igraet v žizni človeka i kakie tehniki pomogaût ee preodolet'* [*The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*]. Transl. Čornyj I. Moscow, Èksmo. (In Russian).
- Leszczyński Stanisław. 1996. *Syndrom poobozowy (KZ syndrome)*. "Łódzkie Studia Teologiczne" no 5, pp. 295–300. (in Polish)
- Minogue K. and Williams B. 1992. *Ethnic Conflict in the Soviet Union: the Revenge of particularism*. In: *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*. Ed. Motyl A.J. New York, Columbia Univ. Press, pp. 225–242. (in English)
- Polišuk Âroslav. 2016. *Reaktivništ' literaturi* [Reactivity of Literature]. Kyiv, Akademvidav. (In Ukrainian)
- Przeszło Justyna. 2020. *Próby przezwyciężenia traumy poobozowej w dwóch biograficznych powieściach Jerzego Janusza Fąfary*. "Fraza" no 3–4 (109–110), pp. 194–210. (in Polish)
- Šporlúk Roman. 2013. *Formuvannâ modernih nacij: Ukraïna – Rosiâ – Pol'sa* [Forming of Modern Nations. Ukraine-Russia-Poland]. Transl. Kas'ánova G., Klimčuka M., Râbčuka M., Strihî Â., Matiâš D. ta Čušaak H. Kyiv, Duh ì Litera. (In Ukrainian)
- Volcan Vamik. *The Next Chapter: Consequences of Societal Trauma*. Available at: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewiT5djq9bxAhXQxIsKHb1GDnkQFjAAegQIAxAD&url=https%3A%2F%2Fwww.researchgate.net%2Fpublication%2F323770436_THE_NEXT_CHAPTER_CONSEQUENCES_OF_SOCIAL_TRAUMA&usq=AOvVaw0avANK2h5pxGSxXdBOPA2S (Accessed 15 March 2018). (In English)